

JOHAN OOSTERMAN

Aan de grens

De Nederlandstalige lyriek van de middeleeuwen en de Europese traditie*

Abstract – Medieval literature of the Low Countries shows a strong dependence on the international literary tradition. Epic literature in the Dutch language for the greater part consists of translations and adaptations of French romance. Lyrical poetry on the other hand hardly ever is translated. This especially holds for secular songs and poems. Meanwhile the poets show that they are constantly aware of French, Latin and German traditions. Several of the key figures of Dutch poetry seem to be more influenced by the international lyrical tradition than by any native literature of the Low Countries. A ‘national’ Dutch lyrical tradition does not exist in the Middle Ages: the lyrical tradition of the Low Countries can only be understood in a European perspective.

De vraag naar ‘buitenlandse literatuur in Nederland gedurende de middeleeuwen’ gaat uit van verkeerde vooronderstellingen. Nederland bestaat niet in de middeleeuwen,¹ en het gebied dat zo ongeveer samenvalt met het huidige Nederland is in de middeleeuwen in literair opzicht nog grotendeels braakland. De teksten die van belang zijn, vinden hun oorsprong en werking goeddeels buiten de huidige landsgrenzen en ten dele zelfs buiten de grenzen van het huidige taalgebied. De voorbeelden die in het navolgende ter sprake komen zijn voor een belangrijk deel afkomstig uit de zuidelijke Nederlanden – Vlaanderen, Brabant, Loon – en uit het Maas-Rijng gebied. En zoals Nederland niet bestaat zo is ook het begrip ‘buitenland’ onbruikbaar wanneer het over middeleeuwse literatuur gaat. De grens tussen binnen- en buitenland valt niet te trekken omdat er geen sprake is van vastgelegde en uitgekristalliseerde staatsgrenzen en omdat er daardoor bij de middeleeuwer geen besef van zoiets als een nationale identiteit bestond, wat toch vereist is om een helder concept over binnenland en buitenland te kunnen ontwikkelen. Dat houdt niet in dat er geen besef bestond over ‘dichtbij’ en ‘ver weg’, over literatuur van bij ons en literatuur van ginder: het is wel degelijk mogelijk om ‘cultuurkringen’ te onderscheiden,² al vallen deze zelden samen met taalgrenzen. De literatuur van dichtbij kon, wanneer we bij voorbeeld over Gent of Kleef spreken, heel goed Franstalig zijn, terwijl de literatuur van ginder geschreven kon zijn in een taalvariant die nauwelijks verschilde van wat men vlak bij huis hoorde.

En daarmee zijn we bij een volgend probleem: wie spreekt over buitenlandse literatuur heeft het doorgaans over literatuur in een andere taal. Maar in de middeleeuwse Nederlanden is de relatie tussen vreemde talen en ‘literatuur van elders’ ingewikkeld. De belangrijkste vreemde taal in de middeleeuwen was het Latijn:

* Met dank aan Frank Willaert en Renée Gabriël voor opmerkingen bij een eerdere versie van dit artikel.

¹ Zie Avonds 2000 en Oosterman 2007a: 5-6.

² Zie hierover Tervooren 2006: 15-26.

taal van geloof en geleerdheid. Door heel Europa bediende de intellectuele elite zich van deze taal, en overal in Europa schreef zij nieuwe Latijnse teksten die vervolgens overal hun werking konden hebben. Het lijkt vreemd hier van ‘buitenlandse literatuur’ te spreken, en zelfs de aanduiding ‘literatuur van elders’ is vaak problematisch en in elk geval vreemd aan wat de essentie is van de middeleeuwse *latinitas*.³ Veel aanwezig in het dagelijks leven dan de Latijnse taal was het Frans, zeker in de zuidelijke Nederlanden. Het was de taal van de adel, maar ook in de handel werd zij veel gebezigd. De Franse taal was in veel steden voortdurend aanwezig, in het onderwijs speelde ze een rol, en heel wat Franstalige teksten functioneerden en ontstonden in de Nederlanden. Harde taalgrenzen bestonden niet: niet tussen het Nederlands en het Frans, en al helemaal niet tussen het Nederlands en het Middel- en Hoogduits. En omdat taalgrenzen niet alleen een geografische component hadden maar ook binnen één stad langs sociale scheidslijnen konden verlopen, viel het onderscheid tussen het Nederlands en de andere talen geenszins samen met dat tussen de literatuur van hier en die van elders.⁴

In deze bijdrage gaat het daarom niet over ‘buitenlandse literatuur in Nederland’ maar, aan de hand van enkele voorbeelden, over de complexiteit van de verhouding tussen literatuur uit de eigen cultuurkring en die van daarbuiten, en over de verhouding tussen literatuur in het Nederlands en die in andere talen. Voor het gemak bezig ik daarbij de termen ‘Nederlandse literatuur’ (waarmee literatuur in het Nederlands is bedoeld) en ‘buitenland(s)’ (waarbij het gaat over invloeden van buiten de eigen cultuurkring in ruime zin). Ik gebruik schematiseringen, me bewust van de vertekening die ze kunnen opleveren, omdat het daarzonder onmogelijk is in kort bestek een beeld te geven over het functioneren van literatuur in een netwerk van relaties die de eigen grenzen van ruimte en taal overschrijden.

De Nederlandse literatuur van de middeleeuwen staat in een voortdurende relatie met de omringende literatuur. Soms komt deze van ver, bijvoorbeeld wanneer omstreeks 1400 Dirc Potter, een hoge ambtenaar aan het Hollandse hof, de Italiaanse *Fiore di Virtù* bewerkt tot de *Blome der doechden*.⁵ Potter maakt tijdens een dienstreis naar Rome kennis met de Italiaanse tekst, die op deze manier moeiteloos de Alpen oversteekt. Vaak ook ontstaat de ‘buitenlandse’ literatuur in het kerngebied waar juist de Nederlandse literatuur opbloeit. Rond 1190 schrijft Chretien de Troyes – de ‘uitvinder’ van de roman – zijn befaamdste Arturroman, de *Perceval ou li Queste del Saint Graal*, voor het Vlaamse hof.⁶ De Italiaanse *Fiore di Virtù* en de Franstalige *Perceval* hebben een plaats in het netwerk van de Nederlandse literatuur, al valt niet altijd exact vast te stellen wat deze plaats is. Een belangrijk en fundamenteel probleem hierbij is dat dit netwerk, voor zover we het waarnemen, het restant is van wat een veel fijnmaziger netwerk geweest moet zijn, en dat de relaties die we menen te kunnen leggen de overblijfselen van dat netwerk zijn. Maar ondanks deze overwegingen is het niet te gewaagd vol te houden dat er een voortdurende relatie met de omringende literaturen bestaat. Het duidelijkst

3 Wackers 1996.

4 Zie bijvoorbeeld Vale 2005 die een mooie schets geeft van deze complexe taalsituatie.

5 Hierover uitputtend Corbellini 2000.

6 Hasenohr & Zink 1992: 276–280.

wordt dit wanneer gekeken wordt naar wat er vanuit andere talen naar het Nederlands is omgezet. Veel Middelnederlandse teksten zijn een bewerking of vertaling, en vaak kwamen deze vertalingen al vroeg tot stand. De Middelnederlandse literatuur stond zeer open voor invloeden van buiten.⁷

Voor geen ander genre is de afhankelijkheid van anderstalige voorbeelden zo manifest – en zo gedegen onderzocht – als voor de ridderepiek. Het *Roelandslied*, de *Ferguut*, *Floris en Blancefloer* en Veldekes *Eneasroman* om er een paar te noemen, zijn bewerkingen – soms heel nauwgezet, vaak heel vrij – van Franse voorbeelden. Van de ruim zestig teksten die Kienhorst beschrijft in *De handschriften van de Middelnederlandse ridderepiek* zijn er vijftig gebaseerd op Franse, Duitse of Latijnse voorbeelden.⁸ En ook de oorspronkelijke Middelnederlandse romans, waarvan *Karel ende Elegast* en de *Roman van Walewein* de bekendste zijn, zijn door het gebruik van thema's en motieven in sterke mate schatplichtig aan vooral de Franse literatuur. Maar die Franse literatuur kan heel goed aan de zelfde hoven gecirculeerd hebben als die waar de Middelnederlandse teksten bekend waren. Zo houdt Besamusca in zijn studie naar intertekstualiteit serieus rekening met de mogelijkheid dat het publiek van de *Roman van Walewein* bekend geweest moet zijn met de Franstalige Perceval-continuatie van Gerbert.⁹ Dat de auteurs, Penninc en Vostaert, daarmee vertrouwd waren is evident. Een lastig te beantwoorden vraag is of de auteurs en vertalers van ridderromans elkaars werk kenden en of hun publiek bekend was met veel van die andere teksten. Bestond er een Nederlandstalige traditie waarin auteurs het eerdere werk kenden en zich door elkaar lieten beïnvloeden? En mochten ze veronderstellen dat het publiek deze traditie kende? In een enkel geval lijkt er sprake van onmiskenbare allusies op andere Nederlandstalige romans, maar vaak ook heeft het er de schijn van dat men maar nauwelijks wist wat er elders in het Nederlandse taalgebied gaande was.¹⁰ In elk geval lijkt de vertaler van de *Ferguut* niet te weten dat Gauvain, een van de hoofdpersonages in zijn roman, in de Nederlandse literatuur Walewein heet. Hij vertaalt diens naam namelijk met Gawein. Anderzijds moet de samensteller van de Lancelotcompilatie bekend zijn geweest met diverse Arturromans en daar ook de hand op hebben kunnen leggen: hij heeft er tenminste zeven opgenomen in zijn compilatie.¹¹

Terwijl in de epiek vertalingen de overhand hebben, spelen ze in de lyriek van de middeleeuwen een ondergeschikte rol. Pas in de loop van de zestiende eeuw en dan vooral onder invloed van de opkomende reformatie, krijgen we te maken met liedbundels die grotendeels uit vertalingen bestaan: psalmberijmingen, vertalingen van reformatorische liederen (waaronder die van Luther), en, vanuit katholieke hoek, bundels met vertaalde Latijnse hymnen.¹² Maar zo talrijk als de vertalingen in de zestiende eeuw zijn – waarbij bedacht moet worden dat deze zich vrij-

7 Van Oostrom 1984: 232. Zie ook ter oriëntatie Gerritsen 1988.

8 Kienhorst 1988. 64 teksten zijn geïdentificeerd, van 61 daarvan valt iets over de bron te zeggen (drie fragmenten bieden geen houvast): twee gaan terug op het Latijn, twee op het Duits en 46 waarschijnlijk of zeker op het Frans. Hooguit elf romans zijn oorspronkelijk.

9 Besamusca 1993: 72-74; vgl. met 187-188.

10 Zie Van Oostrom 2006, 223-225.

11 Zie Besamusca 1999.

12 Zie bijvoorbeeld Porteman & Smits-Veldt 2008: 53-57 en Oosterman 2007b.

wel beperken tot het geestelijke repertoire – zo zeldzaam zijn ze in de eeuwen daarvoor.

Er bestaan wel vertalingen van Latijnse geestelijke liederen, hymnen en gedichten, al is hun aantal niet overvloedig.¹³ Onder de 135 Nederlandse liederen in handschrift Berlijn SPK Ms. Germ oct. 190, een verzameling met devotieliederen uit het einde van de vijftiende eeuw, bevinden zich drie uit het Latijn vertaalde liederen. Bij twee van die drie gaat het om hetzelfde lied dat tweemaal voorkomt. In andere verzamelingen is de situatie nauwelijks verschillend.¹⁴ Buiten die geestelijke teksten uit de tweede helft van de vijftiende en de eerste helft van de zestiende eeuw zijn er hoegenaamd geen vertalingen. In het werk van Veldeke, Jan I van Brabant, Hade-wijch, onder de Gruuthuse-liederen, onder de gedichten van De Roovere en Bijns, onder de 221 liederen in het *Antwerps Liedboek*: we vinden er geen vertalingen.

Ondertussen is er in de lyriek wel degelijk sprake van een opvallende internationale oriëntatie: de Nederlandse lyriek ontstond en functioneerde in een omgeving waar de Franse en Hoogduitse lyriek bekend waren. Het Haagse Liederhandschrift, zo genoemd omdat het tegenwoordig in Den Haag bewaard wordt, maar rond 1400 tot stand gekomen in een moeilijk te bepalen, in elk geval oostelijk van Den Haag gelegen regio, laat dit al bij een vluchtige verkenning zien.¹⁵ Het bevat Franse gedichten en werk van de Minnesänger Walther von der Vogelweide, Reinmar der Alte en Frauenlob. De taal van dit handschrift is vaak sterk geörienteerd op die van de Minnesänger en aldus bedoeld om, in de woorden van Helmut Tervooren, ‘eine Traditionsbindung herzustellen.’¹⁶ Specifieke teksten, de taal en ook de vormen en de beeldspraak van veel teksten plaatsen dit handschrift in de context van de internationale hofliteratuur.¹⁷ Het verwerkt die traditie veeleer (en reageert er op), dan dat het voortborduurde op aanwijsbare Nederlandse voorbeelden. Een dergelijke positie is typerend voor de Nederlandse lyriek van de middeleeuwen.

Vanuit het a-historische, door moderne nationale concepten bepaalde perspectief van de Nederlandse literatuur lijkt de geschiedenis van de lyriek een opeenvolging van singulariteiten. Dat dit perspectief verkeerd gekozen is, wordt duidelijk wanneer we een paar centrale auteurs en tekstverzamelingen uit die lyriek nader bekijken.

Heinric van Veldeke leefde en werkte in de tweede helft van de twaalfde eeuw en staat aan het begin van de Nederlandse en Duitse literatuur. Hij was uiteraard niet de auteur van de vroegst bewaarde werken, maar wel de eerste bij naam bekende dichter van wie een substantieel en divers oeuvre is overgeleverd.¹⁸ Naast minne-

13 De Latijnse hymnen et cetera zijn daarentegen wel vaak in proza vertaald. Zie daarover Desplenter 2004.

14 Gegevens gebaseerd op *Repertorium* 2001. Ter vergelijking: Berlijn SPK mgo 185 bevat vijf vertalingen (waaronder de twee in MGO 190), Wenen ÖNB sn12875 bevat een vertaling (ook in MGO 190).

15 Een belangrijke recente bijdrage is Tervooren 1997.

16 Tervooren 1997: 203.

17 Een mooie typering hiervan in Van Oostrom 1987: 86-135.

18 Over Veldeke het prachtige overzichtswerk Janssens 2007. Zie ook Van Oostrom 2006: 141-172 en Tervooren 2006: 42-44, 99-101 en 128-129. Binnenkort, zeker voor de liederen, Willaerts te verschijnen geschiedenis van het hofse minnelied in de Nederlanden tijdens de middeleeuwen.

liederen schreef hij de *Servaeslegende*, bewaard in twee bronnen uit de Nederlanden, en de *Eneasroman*, die in zeven Hoogduitse handschriften en diverse fragmenten bewaard is gebleven.¹⁹

De liederen van Veldeke zijn alleen overgeleverd in Zuid-Duitse en Zwitserse bronnen, al moet hun taal oorspronkelijk meer elementen hebben bevat die naar de Maas-Rijnregio verwijzen dan nu zichtbaar is.²⁰ Maar terwijl hun oorsprong, zeker voor een deel van de liederen, in het Maas-Rijngebied moet liggen, heeft Veldeke steeds een ruimer perspectief dan dat van de eigen regio voor ogen gehad. Hij zoekt welbewust het spel met de grote traditie van het chanson courtoise en de Minnesang. Beeldspraak en dichtvormen wijzen daar op. Voor een van de liederen heeft Willaert overtuigend laten zien dat Veldeke in directe wedijver met keizer Heinrich VI en Morungen gedicht moet hebben.²¹

Veldeke heeft in zijn werk nadrukkelijk rekening gehouden met het publiek in zijn geboortestreek en met dat in de omgeving van zijn latere Hoogduitse publiek. Toch heeft hij vooral in die Hoogduitse context furore gemaakt: ‘er inpfete das erste ris’ schreef Gottfried von Strassburg. En hij is maar een van de zeker tien Duitse dichters die in Veldeke een van hun grote voorgangers erkennen.²² Opvallend is dat, terwijl hij school heeft gemaakt in de Hoogduitse literatuur, er in de Nederlandse letterkunde nauwelijks sporen aanwijsbaar zijn. Slechts de *Servaeslegende* is in het Nederlands bewaard gebleven. En voor wie goed zoekt is er misschien bij Hadewijch iets te vinden dat bekendheid met de liederen laat zien. Voor een van de liederen constateert Willaert dat ‘ein direkter Einfluß des maasländischen Minnesängers auf Hadewijch nicht von vornherein auszuschließen ist.’²³ Heinric van Veldeke lijkt nauwelijks meer dan een passant aan de grenzen van het Nederlandse taalgebied, maar juist door de internationale situering vormt zijn oeuvre de ware ouverture van de Nederlandse letterkunde in de twaalfde eeuw.

Zo’n twee eeuwen na de dood van Veldeke – Hadewijch, Jan I van Brabant en heel wat anonieme dichters van even onbekende verzen sla ik over – schrijven Brugse dichters de liederen en gedichten die in het Gruuthuse-handschrift zijn opgetekend. De liederen staan nadrukkelijk in de Franse traditie door het gebruik van *formes fixes*, door een opvallende maar tegelijkertijd eigenzinnige omgang met het register van de hoofse lyriek, maar ook door kleine toespelingen die wij soms niet meer vatten.²⁴ Een van de liederen heeft als refrein: ‘de bottekalagi de madamoers de vostra vie, de bottekalagi de madamoers sondi sondi’. Het moet verbasterd Frans zijn, al levert zelfs de meest overtuigende poging te begrijpen wat hier staat nog moeilijkheden op.²⁵

De allegorische gedichten, die hier en daar allusies op Vlaamse teksten bevatten, leunen zo mogelijk nog sterker op Franse voorbeelden. Het eerste gedicht, waar-

19 Fromm 1992: 745-754.

20 Uitgave van de liederen *Minnesangs Frühling* 1988: 97-149.

21 Willaert 1999: 327-328.

22 Janssens 2007: 171-176.

23 Willaert 1997: 218.

24 Er bestaat veel literatuur over het Gruuthuse-handschrift. Wie zich snel wil oriënteren kan dit goed doen via www.kb.nl/gruuthuse/inleidingen/index.html

25 Heeroma 1966: 266-268.

in de ik zo nadrukkelijk als melancholicus en dichter poseert, waarin liederen zijn opgenomen, en dat een onmiskenbaar poëtische laag bevat, is vanuit het perspectief van de Nederlandse letterkunde volstrekt uniek, maar sluit nauw aan bij de Noordfranse allegorische traditie van de late veertiende eeuw.²⁶ Het was een traditie die in Brugge goed bekend was, zoals blijkt uit het bezoek van de in het Frans dichtende Eustache Deschamps aan Lodewijk van Male, Graaf van Vlaanderen. Hij overhandigde hem bij deze gelegenheid een gedicht van zijn leermeester Guillaume de Machaut. Het zijn wat losse feiten, maar ze correleren met wat uit de teksten zelf valt af te lezen: het werk is een toeëigening van de Franstalige hofliteratuur uit die dagen en een doelbewuste poging om een eigen literair programma te formuleren.

Tegelijkertijd is er ook een Duitse connectie: sommige dichtvormen lijken een Rijnlandse oorsprong te hebben en de taal van de liederen is volop doorweven met Duitse elementen.²⁷ Naar de achtergrond hiervan is al heel wat onderzoek gedaan, en het lijkt in elk geval aannemelijk dat dit gebruik van Nederlands-Duitse *Mischsprache* als signaal is op te vatten: wij zijn bekend met de traditie van de Minnesang. Ook hier, net als in het contemporaine Haagse Liederhandschrift, fungeert de taal als *Traditionsbindung*.

De dichters van het Gruuthuse-handschrift hebben in hun teksten aansluiting gezocht bij de internationale traditie. Hun oeuvre vindt een vanzelfsprekende plaats binnen het late hoofse minnediscours. Binnen de Nederlandse letterkunde valt vooral de uniciteit van deze teksten op. Ze zijn nauwelijks te verbinden met het werk van voorgangers, en ze hebben maar weinig sporen nagelaten. Drie liederes hebben het voorbeeld geleverd voor geestelijke contrafacten,²⁸ de allegorische gedichten hebben op geen enkele wijze navolging gevonden en van de andere gedichten is er slecht één strofe die nog tweemaal door dezelfde kopiïst is overgeschreven.²⁹ Alleen de gebeden hebben school gemaakt: ze zijn – zij het vooral binnen Brugge – veel gekopieerd en ze hebben zo te zien de toon gezet voor de Brugse productie van berijmde gebeden in de vijftiende eeuw.³⁰ Op die manier, en waarschijnlijk ook alleen op die manier, verdienen de Gruuthuse-dichters het predikaat ‘pre-rederijkers’. Met hun andere werk, waaraan ze hun ware roem ontleenen, hebben ze geen school gemaakt.

Vroege rederijkers in Brugge grijpen nauwelijks terug op Vlaamstalige voorgangers ook al bestaat er in de vakliteratuur een beeld van het tegendeel.³¹ Anthonis de Roovere (ca. 1430-1482), de grootste rederijker uit de vijftiende eeuw, maakt nergens zichtbaar gebruik van het werk van de Gruuthuse-dichters. Directe relaties tussen rederijkers en eerdere dichters in het Nederlands zijn maar nauwelijks aangewezen. De verwantschap tussen de Gruuthuse-dichters en rederijkers is wel gekarakteriseerd als experimenteerzucht. Maar ook al heeft De Roovere wel in-

²⁶ Willaert 2005.

²⁷ Over de vormen Willaert 1989; over de taal De Haan 1999: 23-57.

²⁸ Oosterman 2007c: 40-46.

²⁹ Hs. Douai, Bibliothèque Municipale 1110 en hs. Brugge, Stadsbibliotheek, 436, (grotendeels) gekopieerd door Jacob van Malen. Zie Oosterman 2008.

³⁰ Oosterman 1992.

³¹ Rierink 1991.

vloed ondergaan van Nederlandstalige voorgangers, de grote vernieuwingen in zijn werk zijn veel beter te verklaren vanuit de Franse traditie, die van de *rhétoriciens*.³²

De Roovere doet in zijn gedichten wat een aantal *rhétoriciens* in hun *Arts de seconde rhétorique* beschrijven. Hij moet hun opvattingen en waarschijnlijk ook hun traktaten gekend hebben. Hij gaat de confrontatie aan met anderstalige tijdgenoten. Het werk van De Roovere, met zijn veelvoud aan dichtvormen en genres die ook uit *Les règles de la seconde rhétorique* en vergelijkbare traktaten bekend zijn, is nauwelijks anders op te vatten dan als een welbewuste poging van een prominent dichter om het poëtische debat met Franstalige voorbeelden aan te gaan – en daarin verschilt hij nauwelijks van wat we zagen bij Veldeke en de Gruuthusedichters. Hij kiest daarbij niet voor verre voorbeelden maar voor literatuur die in dezelfde kringen bekend geweest moet zijn: hij kiest positie ten opzichte van wie naast hem staan.

De Nederlandse lyrische traditie is tot ver in de vijftiende eeuw een voortdurende toeëigening van en reactie op de internationale Europese traditie, dat wil zeggen vooral de Franse en Duitse lyriek. Een doorgaande Nederlandstalige traditie – die er op het gebied van mystiek en didactiek wél is – is afwezig op het gebied van de lyriek. We hebben te maken met een open systeem dat makkelijk en met graagte buitenlandse invloeden in zich opneemt. Die situatie blijft trouwens ook na de vijftiende eeuw bestaan. Juist in het contact met de internationale traditie vindt de Nederlandse lyriek telkens haar innovaties. Blijft de vraag waarom er niet of nauwelijks sprake is van een ‘inheemse’ Nederlandstalige lyriektraditie. Soms is de afwezigheid daarvan opgevat als resultaat van de gebrekkige overlevering: er is wel een doorgaande traditie geweest, maar de sporen ervan zijn verloren gegaan. Toch is er meer reden aan te nemen dat er nooit zo’n traditie heeft bestaan. Lyriek, althans de lyriek waarover het hier gaat, is een tijdverdrijf van de elite. En die elite, internationaal als haar gerichtheid is, bedient zich moeiteloos van Frans of Duits. De lyrische traditie is een internationale traditie en slechts af en toe hebben dichters uit de Nederlanden de behoefte gevoeld in de taal van hun eigen streek bij te dragen aan die traditie. Ze wisten dat ze zich evengoed van het Frans of Hoogduits hadden kunnen bedienen, maar ze kozen voor de taal van Vlaanderen, van Loon, van Brabant. De reden hiervoor is niet altijd te achterhalen, al lijken politieke motieven en het streven naar emancipatie daaraan niet vreemd te zijn geweest.

De geschiedenis van de Nederlandse lyriek uit de middeleeuwen is een geschiedenis zonder doorlopend verhaal, en zelfs zonder erg veel samenhang, wanneer het perspectief bij de nationale geschiedschrijving ligt. Maar wie het juiste perspectief kiest, herkent de samenhang: de Nederlandse lyriek is een vaak virtuoos commentaar bij de internationale Europese letterkunde.

³² Dit en het navolgende is gebaseerd op Oosterman 1999-2000.

Bibliografie

- Avonds 2000 – Piet Avonds: ‘Nederlanden? ... in de Middeleeuwen?? Een speurtocht in de velden van literatuur en wetenschap’. In: Ria Jansen-Sieben e.a. (red.), *Medioneerlandistiek. Een inleiding tot de Middelnederlandse letterkunde*. Hilversum, 2000, p. 13-20.
- De Bruin & Oosterman 2001 – Martine de Bruin & Johan Oosterman, *Repertorium van het Nederlandse lied tot 1600*. Gent/Amsterdam, 2001.
- Besamusca 1993 – Bart Besamusca, *Walewein, Moriaen en de Ridder metter mouwen. Intertekstualiteit in drie Middelnederlandse Arturromans*. Hilversum, 1993. (Middeleeuwse studies en bronnen, 39).
- Besamusca 1999 – Bart Besamusca (red.): *Jeesten van rowwen ende van feesten. Een bloemlezing uit de Lancelotcompilatie*. Hilversum, 1999. (Middelnederlandse tekstedities, 6).
- Corbellini 2000 – Sabrina Corbellini, *Italiaanse deugden en ondeugden. Dirc Potters Blome der doechden en de Italiaanse Fiore di Virtù*. Dissertatie Leiden. Amsterdam, 2000.
- Desplenter 2004 – Youri Desplenter, ‘Songs of praise for the “illiterate”’. Latin hymns in Middle Dutch prose translation’. In: Thérèse de Hemptinne & Maria Eugenia Góngora (red.), *The voice of silence. Women’s literacy in a men’s church*. Turnhout, 2004, p. 127-142. (Medieval church studies, 9).
- Fromm 1992 – Hans Fromm (ed.), *Heinrich von Veldeke. Eneasroman. Die Berliner Bilderhandschrift mit Übersetzung und Kommentar*. Frankfurt am Main, 1992. (Bibliothek des Mittelalters, 4).
- Gerritsen 1988 – W.P. Gerritsen, ‘Vertalingen van Oudfranse litteraire werken in het Middelnederlands’. In: R.E.V. Stuip (red.), *Fransse literatuur van de Middeleeuwen*. Muiderberg, 1988, p. 184-207.
- De Haan 1999 – Corrie de Haan, *Dichten in stijl. Duitse kleuring in Middelnederlandse teksten*. Amsterdam, 1999. (NLCM, 20).
- Hasenohr & Zink 1992 – Geneviève Hasenohr & Michel Zink, *Dictionnaire des lettres Françaises. Le Moyen Age*. Paris, 1992.
- Heeroma 1966 – K. Heeroma, *Liederen en gedichten uit het Gruuthuse-handschrift*. Leiden, 1966.
- Janssens 2007 – Jozef D. Janssens, *In de schaduw van de keizer. Hendrik van Veldeke in zijn tijd (1130-1230)*. Zutphen, 2007.
- Kienhorst 1988 – Hans Kienhorst, *De handschriften van de Middelnederlandse ridderepiek. Een codicologische beschrijving*. Deventer, 1988.
- Minnesangs Frühling, Des. I: Texte. 38. erneut revidierte Auflage. Bearb. von Hugo Moser & Helmut Tervooren. Stuttgart, 1988.
- Oosterman 1992 – Johan B. Oosterman: ‘Pronkzucht en devotie. De overlevering van de gebeden in het Gruuthusehandschrift’. In: F. Willaert e.a.: *Een zoet akkoord. Middeleeuwse lyriek in de Lage Landen*. Amsterdam, 1992, p. 187-206, 378-386. (NLCM, 7).
- Oosterman 1999-2000 – Johan Oosterman, ‘Tussen twee wateren zwem ik. Anthonis de Roovere tussen rederijkers en rhétoriques’. In: *Jaarboek De Fonteyne* 49-50 (1999-2000), p. 11-29.
- Oosterman 2007a – J.B. Oosterman, *In daz Niderlant gezoget. De periferie in het centrum: het Maas-Rijngebied als speelveld voor filologen*. Oratie Nijmegen, 1 juni 2007.
- Oosterman 2007b – Johan Oosterman, ‘Maak ons in strijd victorieus. Enige Hymnen ofte Loffsangen (Utrecht, UB, 1338): een vroege contra-reformatorische liedbundel’. In: Charles Caspers, Peter Nissen & Peter Raedts (red.), *Heiligen en hun wonderen. Uit de marge van ons erfgoed, van de late middeleeuwen tot beden*. Budel, 2007, p. 69-83.
- Oosterman 2007c – Johan Oosterman, ‘Arnheimer Lieder als rätselhaftes Bindeglied in der Literatur um 1400. Niederländisch-deutsche Sprachgemeinschaften in der Liedlyrik’. In: Boje E. Hans Schmuhl u. Ute Omonsky (Hrsg.): *Musikalische Aufführungspraxis in nationalen Dialogen des 16. Jahrhunderts*. Teil 1: *Niederländisches und deutsches weltliches Lied zwischen 1480 und 1640*. Augsburg / Michaelstein, 2007, p. 37-51. (Michaelsteiner Konferenzberichte, Band 72).
- Oosterman 2008 – Johan Oosterman, ‘Jacob van Malen. Man langs de zijlijn van Brugges gouden eeuw’. In: Herman Brinkman, Jeroen Jansen & Marita Mathijsen (red.): *Helden bestaan! Opstellen voor Herman Pleij bij zijn afscheid als hoogleraar Historische Nederlandse Letterkunde aan de Universiteit van Amsterdam*. Amsterdam, 2008, p. 200-206.
- Van Oostrom 1984 – F.P. van Oostrom, ‘Hoe snel dichtten middeleeuwse dichters? Over de dynamiek van het literaire leven in de middeleeuwen’. In: *Literatuur* 1 (1984), p. 327-335.
- Van Oostrom 1987 – F.P. van Oostrom, *Het woord van eer. Literatuur aan het Hollandse hof omstreeks 1400*. Amsterdam, 1987.

- Van Oostrom 2006 – Frits van Oostrom, *Stemmen op schrift. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur vanaf het begin tot 1300*. Amsterdam, 2006.
- Porteman & Smits-Veldt 2008 – Karel Porteman & Maria B. Smits-Veldt, *Een nieuw vaderland voor de muzen. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1560-1700*. Amsterdam, 2008.
- Rierink 1991 – M. Rierink: 'De missing link: het Gruuthuseliedboek als schakel tussen het hoofse lied en rederijkerskunst'. In: H. Pleij e.a., *Op belofte van profijt. Stadsliteratuur en burgermoraal in de Nederlandse letterkunde van de middeleeuwen*. Amsterdam, 1991, p. 135-150. (NLCM, 4).
- Tervooren 1997 – Helmut Tervooren, 'Die Haager Liederhandschrift, Snittpunkt literarischer Diskurse'. In: *Zeitschrift für deutsche Philologie* 116 Sonderheft (1997), p. 191-207.
- Tervooren 2006 – Helmut Tervooren, *Van der Masen tot op den Rijn. Ein Handbuch zur Geschichte der mittelalterlichen volkssprachlichen Literatur im Raum von Rhein und Maas*. Berlin, 2006.
- Vale 2005 – Malcolm Vale, 'Language, Politics and Society: the uses of the vernacular in the later Middle Ages'. In: *The English historical review* 120 (2005), p. 15-34.
- Wackers 1996 – Paul Wackers, 'Latinitas en Middelnederlandse letterkunde. Ter inleiding'. In: Paul Wackers et al., *Verraders en bruggenbouwers. Verkenningen naar de relatie tussen Latinitas en de Middelnederlandse letterkunde*. Amsterdam, 1996, p. 9-42, 265-275.
- Willaert 1989 – F. Willaert, 'Dw welt dw ist an allen orten reinisch. Über die Verbreitung zweier rheinischer Liedgattungen im Spätmittelalter'. In: *Zeitschrift für deutsche Philologie* 108 (1989), p. 156-171.
- Willaert 1997 – Frank Willaert, 'Geben und nehmen. Das höfische Lied in den Niederlanden und der deutsche Minnesang'. In: *Amsterdamer Beiträge zur älteren Germanistik* 47 (1997), p. 213-227.
- Willaert 1999 – Frank Willaert, 'Minnesänger, Festgänger?' In: *Zeitschrift für deutsche Philologie* 118 (1999), p. 321-335.
- Willaert 2005 – Frank Willaert, 'Melancholie doet mij zingen. Enkele aspecten van de poëtica van het Gruuthuse-liedboek'. In: Johan Oosterman (red.), *Stad van koopmanschap en vrede. Literatuur in Brugge tussen Middeleeuwen en Rederijkerstijd*. Leuven, 2005, p. 41-57. (Antwerpse Studies over Nederlandse Literatuurgeschiedenis, 12).

Adres van de auteur

Afdeling Nederlandse Taal en Cultuur RUN
 Postbus 9103
 6500 HD Nijmegen
 j.oosterman@let.ru.nl